



Вестні БДПУ

Штоквартальны навукова-метадычны часопіс.
Выдаецца з чэрвеня 1994 г.

№ 4(90) 2016

СЕРЫЯ 2. Гісторыя. Філасофія. Паліталогія.
Сацыялогія. Эканоміка. Культуралогія

Галоўны рэдактар А. І. Жук

Рэдакцыйная калегія:

А. П. Жытко (нам. галоўнага рэдактара) (Рэспубліка Беларусь)
Т. М. Буйко (Рэспубліка Беларусь)
Л. М. Давыдзенка (Рэспубліка Беларусь)
А. В. Данільчанка (Рэспубліка Беларусь)
М. М. Забайскі (Рэспубліка Беларусь)
Г. У. Карзенка (Рэспубліка Беларусь)
І. В. Катляроў (Рэспубліка Беларусь)
В. В. Кірылаў (Расійская Федэрацыя)
А. Я. Кучко (Рэспубліка Беларусь)
А. С. Лапцёнак (Рэспубліка Беларусь)
А. М. Люты (Рэспубліка Беларусь)
У. А. Мельнік (Рэспубліка Беларусь)
Я. Мірановіч (Рэспубліка Польшча)
А. І. Смолік (Рэспубліка Беларусь)
А. Г. Субоцін (Рэспубліка Беларусь)



Да ведама аўтараў

У адпаведнасці з загадам Вышэйшай атэстацыйнай камісіі ад 02.02.2011 г. № 26 часопіс «Вестні БДПУ. Серыя 2» уключаны ў Пералік навуковых выданняў Рэспублікі Беларусь для апублікавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў па гістарычных, культуралагічных, палітычных, сацыяльных, філасофскіх, эканамічных (эканамічная тэорыя) навуках

Адрас рэдакцыі:

Вул. Магілёўская, 37, пакой 124,
220007, Мінск,
тэл. 219-78-12
e-mail: vesti@bspu.by

Пасведчанне № 1353 ад 06.05.10.
Міністэрства інфармацыі
Рэспублікі Беларусь

Падпісана ў друк 23.12.16.
Фармат 60×84 ¹/₈. Папера афсетная.
Гарнітура *Арыял*. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 15,81. Ул.-выд. арк. 16,22.
Тыраж 100 экз. Заказ 719.

Выдавец і паліграфічнае выкананне:

Установа адукацыі «Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка».
Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі
выдаўца друкаваных выданняў
№ 1/236 ад 24.03.14.
Ліцэнзія № 02330/448 ад 18.12.13.
Вул. Савецкая, 18,
220030, Мінск.
e-mail: izdat@bspu.by

*За дакладнасць інфармацыі, змешчанай
у навуковым артыкуле, аўтары нясуць
адказнасць у адпаведнасці з Законам
аб сродках масавай інфармацыі
Рэспублікі Беларусь*

Адказны сакратар В. П. Андрыевіч

Рэдактар В. П. Андрыевіч

Камп'ютарная вёрстка В. С. Яворскай

Часопіс «Вестні БДПУ. Серыя 2» у адпаведнасці
з Пастановай ВАКа ад 08.06.2009 № 3 выходзіць:

№ 1, 3 па навуковых кірунках «Паліталогія», «Сацыялогія», «Эканоміка»;
№ 2, 4 па навуковых кірунках «Гісторыя», «Філасофія», «Культуралогія»

УДК 930:33“17/19”(47)

UDC 930:33“17/19”(47)

**УСХОДНЕСЛАВЯНСКАЯ
ГІСТАРЫЯГРАФІЯ ПРАБЛЕМЫ
ЗАРАДЖЭННЯ ІНДУСТРЫЯЛЬНАГА
ГРАМАДСТВА Ё РАСІІ І ЯЕ АСОБНЫХ
РЭГІЁНАХ У XVIII – ПАЧАТКУ XX ст.**

**EASTERN SLAVIC HISTORIOGRAPHY
OF THE PROBLEM OF ORIGIN OF
INDUSTRIAL SOCIETY IN RUSSIA AND
ITS SEPARATE REGIONS IN THE XVIII –
THE BEGINNING OF THE XX ENTURY**

А. Э. Лютая,

*дактарант кафедры гісторыі
Беларусі і славянскіх народаў БДПУ*

A. Lyutaya,

*Doctoral Candidate of the Department of
History of Belarus and Slavic Peoples, BSPU*

Паступіў у рэдакцыю 17.10.16.

Received on 17.10.16

У артыкуле даследуецца ўсходнеславянская гістарыяграфія зараджэння і фарміравання індустрыяльнага грамадства ў Расійскай імперыі і яе асобных рэгіёнах. Капіталізм у тэорыі індустрыяльнага грамадства разглядаецца як яго ранняя ступень. У Беларусі перадумовы фарміравання індустрыяльнага грамадства ў сацыяльна-эканамічнай сферы ўзнікаюць у канцы XVIII – першай палове XIX ст. У артыкуле прааналізаваны розныя падыходы да разгляду гэтай праблемы і падаецца аўтарская канцэпцыя.

Ключавыя словы: усходнеславянская гістарыяграфія, індустрыяльнае грамадства, Расія.

The article researched the historiography of Eastern Slavic origin and formation of an industrial society in the Russian Empire and its individual regions. Capitalism in the theory of industrial society is seen as its first stage. In Belarus the prerequisites for the formation of an industrial society in the socio-economic sphere have arisen at the end of XVIII – first half of XIX century. The article analyzes the different approaches to this problem and presents the author's concept.

Keywords: Eastern Slavic historiography, industrial society, Russia.

Уводзіны. Індустрыяльнае грамадства (прамысловае грамадства) – гэта стадыя развіцця грамадства, якая прыйшла на змену традыцыйнаму ці аграрнаму феадальнаму грамадству. Тэрмін належыць К. Сен-Сіму. Тэорыя індустрыяльнага грамадства ўзнікла ў другой палове 50-х – пачатку 60-х гг. XX ст. Аўтарамі тэорыі былі Р. Арон і У. Растоў, якая звязвалі яе з распаўсюджваннем буйной машынай вытворчасці, урбанізацыяй, панававаннем рыначнай эканомікі і ўзнікненнем сацыяльных груп прадпрыемальнікаў і наёмных рабочых, станаўленнем дэмакратыі, грамадзянскай супольнасці і прававой дзяржавы. Капіталізм у тэорыі індустрыяльнага грамадства разглядаецца як яго ранняя ступень [1, с. 152]. У Беларусі перадумовы фарміравання індустрыяльнага грамадства ў сацыяльна-эканамічнай сферы ўзнікаюць у канцы XVIII – першай палове XIX ст. У артыкуле аналізуецца розныя падыходы да разгляду гэтай праблемы і падаецца аўтарская канцэпцыя.

Асноўная частка. У дасявецкай гістарыяграфіі пры разглядзе праблемы зараджэння і развіцця капіталізму ў Расіі і яе асобных рэгіёнах (у тым ліку Беларусі) шмат увагі звярталася на ролю гандлёвага капіталу як першай ступені буржуазных адносін, якая потым змянялася прамысловым капіталам. У перыяд

гандлёвага капіталу дасявецкая гістарыяграфія ўключала зараджэнне і развіццё буйной (галоўным чынам мануфактурнай) прамысловасці да канца XVIII ст., а з'яўленне буйной капіталістычнай машынай вытворчасці адносіла да першай паловы XIX ст. [2].

Г. В. Пляханаў, характарызуючы Расію першых парэформенных дзесяцігоддзяў, пісаў: «Капіталізм стаў фактам. Калі пасля сказанага мы яшчэ раз спытаем сябе, ці пройдзе Расія школу капіталізму, то, не вагаючыся, можна адказаць новым пытаннем – чаму ж бы ёй не закончыць той школы, у якую яна ўжо паступіла» [3, с. 270].

М. М. Пакроўскі прааналізаваў стан і характар унутранага рынку, наяўнасць свабодных рабочых рук у плане вывучэння перадумоў стварэння буйной прамысловасці [4, с. 560]. У канцы XVIII ст., на думку аўтара, на змену прыгоннай фабрыкі прыходзіць фабрыка капіталістычнага тыпу [5, с. 83].

У манаграфічным даследаванні «Развіццё капіталізму ў Расіі» У. І. Ленін даў характарыстыку трох асноўных стадыяў развіцця капіталізму ў прамысловасці: простага капіталістычнага кааперацыі, капіталістычнага мануфактуры і фабрыкі, але разгляд гісторыі прамысловасці ён пачынае з простага таварнай вытворчасці, асноўныя тэндэнцыі якой схі-

ляюцца да капіталізму [6, с. 345] і цяжка «вызначыць з дакладнасцю аптэкарскі вагаў, дзе менавіта заканчваецца прыгонніцтва і пачынаецца чысты капіталізм...» [7, с. 46].

Цікавы падыход да гісторыі прамысловасці ў Расіі і яе асобных рэгіёнах другой паловы XVIII – першай паловы XIX ст. у М. С. Балабанава. Ён лічыць, што для гэтага перыяду характэрна перапляценне прымусовай і вольнанаёмнай працы, тлумачачы гэту з’яву выпяваннем буржуазных адносін у нетрах феадальнага ладу [8, с. 23–24]. Імкненне асобных сучасных гісторыкаў прыпісаць М. С. Балабанаву ролю марксісцка-ленінскага крытыка буржуазнай канцэпцыі генезісу капіталізму [9, с. 10] не мае падстаў. М. С. Балабанаў не быў прыхільнікам ленінскай канцэпцыі гісторыі капіталізму ў Расіі, лічыў, напрыклад, што прамысловая вытворчасць развівалася ад фабрычна да саматужнай, адзначаючы больш высокі ўзровень развіцця прамысловасці ў Расіі ў другой палове XVIII ст. у параўнанні з краінамі Заходняй Еўропы [10, с. 19].

Прыгонніцкі характар мануфактуры ў Расіі ў XVIII ст. адзначаў Б. І. Сырамятнікаў, які лічыў, што прыгоннае права затрымлівала ўтварэнне рынку свабодных рабочых рук, таму мануфактура магла стаць толькі прыгонніцкай фабрыкай, бо характар працы вызначаў і тып прадпрыемства. Вывучаючы гісторыю развіцця тэкстыльнай прамысловасці, ён зрабіў вывад, што з’яўленне буйной мануфактурнай прамысловасці базіравалася на саматужных промыслах [11, с. 23].

Адносіў мануфактуру да прыгонніцкай прамысловасці і П. У. Ляшчэнка [12, с. 214], які выдзяляў асобную эпоху гандлёвага капіталізму ў гісторыі Расіі з XV да сярэдзіны XIX ст., лічачы гэты перыяд пераходным ад феадалізму да капіталізму [13, с. 132–133].

Б. І. Сырамятнікаў і П. І. Ляшчэнка называюць прамысловасць, гісторыю якой яны даследуюць, «рускай», але разглядаюць пытанне ў межах усёй тэрыторыі Расійскай імперыі, уключаючы і нацыянальныя краіны, таму іх характарыстыку і высновы неабходна адносіць і да такіх рэгіёнаў, як Украіна і Беларусь.

Першую спробу пазбавіцца ад тэорыі гандлёвага капіталізму М. М. Пакроўскага зрабіў П. Р. Любаміраў, які лічыў пачаткам капіталістычнай прамысловасці мануфактуру, заснаваную на вольнанаёмнай працы [14, с. 194].

П. Шчогалеў лічыў, што нельга адносіць перыяд генезісу капіталізму ў прамысловасці толькі да стадыі развіцця капіталістычнай фабрыкі. На яго думку, да гэтага перыяду неабходна аднесці і перыяд развіцця мануфактур, дзе выкарыстоўвалася вольнанаёмная праца [15, с. 97].

Развіццю буржуазных адносін і фарміраванню індустрыяльнага грамадства перашкаджала, на думку многіх аўтараў, панаванне натуральнай гаспадаркі і ўзмацненне прыгонніцтва [16, с. 88–189].

С. Р. Тамсінскі выдзяляў прыкметы прыгоннай мануфактуры як прадпрыемства, заснаванае на прыгоннай працы, якое ўзначальваў прадпрымальнік-прыгоннік [17, с. 17], адносячы да прыгоннай усю прамысловасць Расіі XVIII і першай паловы XIX ст. Вывад аўтара аб тым, што ў «феадальна-прыгонным грамадстве і размовы не магло быць аб капіталістычнай фабрыцы» [18, с. 39], выключаў з працэсу генезісу капіталізму ўвесь дарэформенны перыяд і супярэчыў рэчаіснасці. З С. Р. Тамсінскім пагадзіўся і М. Б. Вяткін [19, с. 24].

С. І. Сонцаў называў мануфактуры прадпрыемствамі капіталістычнымі па змесце, але прыгоннымі па форме [20, с. 24], а М. Ф. Злобнікаў лічыў мануфактурны перыяд развіцця прамысловасці наогул першай фазай развіцця прамысловага капіталізму [21, с. 146].

Інтэнсіўна вывучалася гэта праблема ўкраінскімі гісторыкамі. Калі ў працах 20-х гг. XX ст. М. Е. Слабчанка, А. П. Аглобліна, П. Нічапарэнка, К. А. Пажытнава лічылася, што мануфактура на тэрыторыі Украіны не мела эканамічнай базы і яе з’яўленне было абумоўлена палітыкай улад Расійскай імперыі, якая навязвала сілком вытворчасць тых ці іншых мануфактурных выбараў, то ў пачатку 30-х гг. з’явіўся іншы погляд на мануфактурны перыяд развіцця прамысловасці Украіны. Напрыклад, В. Дуброўскі выступіў супраць тэзіса аб вяласці ўкраінскага гандлёвага капіталу і ўкраінскай прамысловасці. Ён лічыў, што ўкраінскі гандлёвы капітал імкнуўся і ператвараўся ў прамысловы адначасова і ў тых жа формах, як у Заходняй Еўропе і ў Расіі» [23, с. 7]. Глушкоўскую суконную мануфактуру ён лічыў першым крокам развіцця прамысловага капіталізму ў Украіне ў першай чвэрці XVIII ст. [23, с. 108].

Акадэмік С. Р. Струмілін наогул адносіў пачатковы этап генезісу капіталізму ў прамысловасці да XVIII ст. і лічыў, што ўжо сама па сабе мануфактурная вытворчасць – гэта капіталістычная арганізацыя працы [24, с. 17].

Гісторыкі Украіны ў 30-я гг. XX ст. імкнуліся даказаць, што развіццё капіталізму ў прамысловасці ў нацыянальных рэгіёнах не адрознівалася ад расійскага прамысловага цэнтра, а агульнарасійскае – ад заходнеўрапейскага, адсюль і жаданне знайсці вытокі буржуазных адносін як мага глыбей, тэмпы яго развіцця паказаць высокімі, падчас нават сказаць для гэтага фактычны матэрыял.

Для беларускай гістарыяграфіі 20–30-х гг. XX ст. характэрна была цікавасць больш да

аграрнай гісторыі. М. В. Доўнар-Запольскі ўсё XVIII ст. лічыў перыядам эканамічнага заняпаду Беларусі, але пераход да гандлёва-графшых адносін адносіў да XVI–XVIII стст. [25, с. 52–53, 66].

Хаця і ў працах па гісторыі беларускіх гарадоў таксама была характэрна тэндэнцыя знайсці карані буржуазных адносін у XV–XVII стст., а багатых гараджан аднесці да буржуазнага класа [26].

У канцы 40-х – пачатку 50-х гг. XX ст. усходнеславянскія гістарыяграфія стварыла канцэпцыю «прыярытэтнага» станаўлення капіталізму ў Расійскай імперыі, адначасовага і аднолькавага па глыбіні і тэмпах індустрыяльнага развіцця як і найбольш развітых у гэтым плане краін Заходняй Еўропы. Парасткі капіталізму спрабавалі знайсці не толькі ў асобных рэгіёнах Расійскай імперыі, але і ў асобных галінах эканомікі і прадпрыемствах.

На думку Б. Б. Кафенгаўза, мануфактуры Дзямідавых у XVIII ст. з'явіліся яркім прыкладам капіталістычнай вытворчасці [27, с. 112]. М. В. Усцуюгаў да пачатковага перыяду генезісу капіталізму ў прамысловасці адносіў XVII ст., калі рамяство масава перарастала ў дробную таварную вытворчасць і паступова пераўтваралася ў мануфактуру [28, с. 166–197]. С. Г. Струмлілін наогул лічыў, што ўся мануфактурная вытворчасць па сваёй прыродзе можа быць толькі капіталістычнай, а прымяненне працы прыгонных сялян нічога не мяняе, паколькі сама арганізацыя працы носіць буржуазны характар [29].

Канцэпцыю С. Г. Струмліліна актыўна падтрымлівалі і некаторыя іншыя украінскія даследчыкі. Так, В. А. Галабуцкі зараджэнне капіталістычнай вытворчасці ў Украіне адносіў да XVI ст., звязваючы яго з распадам цэхавага рамяства і з'яўленнем раздробленай мануфактуры [30].

Супраць канцэпцыі «прыярытэту» выступіў В. М. Якаўцэўскі, які адзначаў, што буржуазныя элементы ў Расійскай імперыі фарміраваліся вельмі позна і фарміравання купецкага капіталу ў феадальна-прыгонніцкай дзяржаве яшчэ не сведчанне генезісу капіталізму [31, с. 11, 48, 51].

Вынікі дыскусіі паспрабаваў падвесці на X Міжнародным кангрэсе гісторыкаў у Рыме М. М. Дружынін, які генезіс новых капіталістычных адносін не звязваў з разлажэннем старога феадальнага ладу. Яны ўзніклі, на яго думку, пад уздзеяннем знешніх фактараў і ў выніку палітыкі самадзяржаўя [32, с. 12, 13, 24].

Для гісторыкаў, якія займаліся гэтай праблемай у нацыянальных рэгіёнах Расійскай імперыі, быў характэрны перанос агульнарасійскіх характарыстык сацыяльна-эканамічных

працэсаў на нацыянальную глебу, імкненне даказаць з дапамогай мясцовага матэрыялу агульныя заканамернасці пераходу ад феадальных да буржуазных адносін.

У 60-я гг. XX ст. у ўсходнеславянскай гістарыяграфіі праблемы генезісу капіталізму характарызаваліся яшчэ больш вострымі дыскусіямі.

Была адзначана нераўнамернасць сацыяльна-эканамічнага развіцця асобных рэгіёнаў Расіі, і, напрыклад, Б. Б. Кафенгаўз прапанаваў тэрытарыяльна-гістарычны прынцып даследавання праблемы генезісу капіталізму ў асобных рэгіёнах імперыі [33, с. 5].

Вострую дыскусію выклікаў даклад У. К. Яцунскага «Фарміраванне рускай прамысловай буржуазіі ў першай палове XIX ст.». Аўтар прывёў дакладны фактычны матэрыял, размежаваўшы пасесійныя і капіталістычныя прадпрыемствы. У. К. Яцунскі прыйшоў да высновы, што большасць «прамысловых дынастый» XVIII ст. не перайшлі ў XIX ст., а новыя капіталістычныя прадпрыемствы і іх заснавальнікі з'яўляюцца ў пачатку XIX ст. [34, с. 423].

Дыскусія ішла ў асноўным шляхам высвятлення ролі купецкага капіталу ў справе прамысловага развіцця Расіі і фарміравання індустрыяльнага грамадства. Доклад У. К. Яцунскага атрымаў станоўчую ацэнку большасці ўдзельнікаў дыскусіі.

У 1965 г. у зборніку артыкулаў У. К. Яцунскі даў характарыстыку двух шляхоў фарміравання буйной прамысловасці: паступовае ўзбуйненне дробных прадпрыемстваў і з'яўленне шматлікіх мануфактур і фабрык [35].

Узвешаную характарыстыку праблемы генезісу капіталізму дала А. М. Панкратава: «ні ў XVII, ні нават у XVIII ст., за выключэннем двух-трох апошніх яго дзесяцігоддзяў, не можа быць і гаворкі ні аб капіталізме, ні аб пралетарыяце... Але гэта зусім не азначае, што не павінны быць разгледжаны самыя далёкія перадумовы і гістарычныя шляхі іх узнікнення. У XVII ст. мы мелі справу не з капіталістычнай, а з проста таварнай вытворчасцю» [36, с. 9].

Таварная вытворчасць, лічыла А. М. Панкратава, можа прывесці да капіталізму толькі пры ўзнікненні прыватнай уласнасці на сродкі вытворчасці, а рабочая сіла выступае на рынак як тавар, які капіталіст можа купіць і эксплуатаваць у працэсе вытворчасці, іншымі словамі, калі ў краіне існуе сістэма эксплуатацыі наёмных рабочых капіталістамі [36, с. 428].

Яе падтрымаў У. К. Яцунскі, які ў шэрагу прац даў агульную характарыстыку сацыяльна-эканамічнага развіцця расійскай імперыі ў XVIII–XIX стст., асабліваю ўвагу надаючы аналізу працэсу фарміравання індустрыяльнага грамадства ў дарэформенны перыяд [37].

Інтэнсійнае даследаванне праблемы было характэрна для ўкраінскіх і беларускіх гісторыкаў. А. А. Несцярянкі адзначаў, што ва ўмовах панавання феадальна-прыгонніцкай сістэмы працэс першапачатковага наапаўнення праходзіў вельмі марудна і ахаліў дастаткова працяглы перыяд часу. На вялікім фактычным матэрыяле даследчык прасачыў рост рамяства, утварэнне простага капіталістычнага кааперацыі, з'яўленне мануфактур, іх развіццё і пераростанне ў фабрыку. У манаграфіі прыведзена вялікая колькасць фактаў з гісторыі ўзнікнення і развіцця розных відаў мануфактур у Украіне: памешчыцкай, казённай і купецкай [38].

Гісторыка-параўнальны характар насіла манаграфія Ц. І. Дзеравякіна, у якой аўтар прыйшоў да высновы, што напярэдадні рэформы 1861 г. развіццё капіталістычных мануфактур у Украіне пайшло вельмі хуткімі тэмпамі, а вочныя ж прыходзілі ў заняпад [39, с. 134].

Аднак і выхад вышэйназваных прац не змог паўплываць на агульную тэндэнцыю ва ўкраінскай гістарыяграфіі: імкненне знайсці вытокі індустрыяльнага грамадства як мага глыбей. Гэта ярка праявілася ў абагульняючай працы У. А. Галабуцкага «Эканамічная гісторыя Украінскай ССР. Дакастрычніцкі перыяд», у якой аўтар пачаткам капіталістычнай вытворчасці і буржуазных адносін лічыць XVI – першую палову XVII ст., тым самым зноў робіць спробу даказаць правільнасць канцэпцыі ранняга этапу зараджэння і развіцця індустрыяльнага грамадства ў Украіне [40].

Для беларускай гістарыяграфіі 60–90-х гг. XX ст. характэрна асабліва цікавасць да аграрнай тэматыкі, але з'явіўся шэраг прац, прысвечаных даследуемай праблеме: перадумовам фарміравання індустрыяльнага грамадства.

У працах А. П. Грыцкевіча, А. Л. Ігнаценкі, В. І. Мясешкі, М. Ц. Раманоўскага разгледжаны пытанні развіцця мануфактурнай вытворчасці, заняткаў промысламі, росту гарадоў, гандлю, рамяства [41]. Эканамічнае развіццё Віцебска ў XVIII – першай палове XIX ст. адлюстравана ў працы Ф. І. Адашчыка [42].

Вывучэнне гісторыі асобных гарадоў Беларусі дазволіла В. У. Чапко ў першым томе пяцітомнай «Гісторыі Беларускай ССР» даць характарыстыку сацыяльна-эканамічнага развіцця гарадоў Беларусі ў першай палове XIX ст. [43, с. 479–506]. Больш падрабязна гэтыя ж праблемы асветлены ў манаграфіях той жа В. У. Чапко, а таксама А. М. Лютага і працах А. Ф. Вішнеўскага [47].

Абагульняючымі працамі па развіцці прамысловасці ў Беларусі ў канцы XVIII – пачатку XX ст. былі манаграфіі М. Ф. Болбаса [48], кніга Л. Э. Пракаповіч [49] і кандыдацкая дысертацыя А. А. Башмакова [50]. Сацыяльна-эканамічнаму развіццю Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX ст. прысвечана манаграфія А. М. Лютага [46].

Заклучэнне. На жаль, усе вышэйпералічаныя працы, як і ранейшыя, былі напісаны на аснове марксісцка-ленінскай метадалогіі і ўсе працэсы разглядаліся ў рамках той ці іншай грамадска-эканамічнай фармацыі. Спробы разглядаць сацыяльна-эканамічныя перадумовы ў русле тэорыі зараджэння і фарміравання індустрыяльнага грамадства не было не толькі ў працах сучасных беларускіх, але і расійскіх і ўкраінскіх даследчыкаў. Гэта характэрна і для прац, прысвечаных працэсам урбанізацыі, фарміравання рыначнай эканомікі, грамадзянскай супольнасці і прававой дзяржавы.

ЛІТАРАТУРА

1. Большая иллюстрированная энциклопедия : в 32 т. – М. : АСТ : Астрель. – Т. 11. – 501, [3] с. : ил.
2. Ключевский, В. О. Курс русской истории / В. О. Ключевский // Соч. : в 8 т. – М., 1958. Т. 4; Милуков, П. Н. Очерки по истории русской культуры / П. Н. Милуков : в 3 т. – 3-е изд., испр. и доп. – СПб. : ред. журн. «Мир божий», 1898-1913. – Т. 1 : Население, экономический, государственный и сословный строй. – 1909. – X, [2], 316 с.; Туган-Барановский, М. И. Русская фабрика в прошлом и в настоящем / М. И. Туган-Барановский ; предисл. : С. Заводник. – 7-е изд. – М. : Соцэкгиз, 1938. – Т. 1 : Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – 1938. – XVI, 460 с.
3. Плеханов, Г. В. Соч. / Г. В. Плеханов. – М., 1925. – Т. 2.
4. Покровский, М. Н. Избранные произведения : в 4 кн. / М. Н. Покровский ; под общ. ред. акад. М. Н. Тихомирова [и др.] ; [АН СССР. Ин-т истории]. – М. : Мысль, 1966. – Кн. 1 : Русская история с древнейших времен : (Т. 1 и 2) / [Под ред. и с примеч. Л. В. Черепнина]. – 1966. – 725 с.
5. Там жа. Кн. 2.
6. Ленин, В. И. Полн. собр. соч. Т. 3.
7. Там жа. Т. 12.

References

1. Bolshaya illyustrirovannaya entsiklopediya : v 32 t. – M. : AST : Astrel. – T. 11. – 501, [3] s. : il.
2. Klyuchevskiy, V. O. Kurs russkoy istorii / V. O. Klyuchevskiy // Soch.: v 8 t. – M., 1958. T. 4; Milyukov, P. N. Ocherki po istorii russkoy kultury / P. N. Milyukov : v 3 t. – 3-ye izd., ispr. i dop. – SPb. : red. zhurn. "Mir bozhny", 1898-1913. – T. 1 : Naseleniye, ekonomicheskyy, gosudarstvennyy i soslovnyy story. – 1909. – X, [2], 316 s.; Tugan-Baranovskiy, M. I. Russkaya fabrika v proshlom i nastoyashchem / M. I. Tugan-Baranovskiy; predisl.: S. Zavodnik. – 7-ye izd. – M. : Sotsekgiz, 1938. – T. 1 : Istoricheskoye razvitiye russkoy fabрики v XIX veke. – 1938. – XVI, 460 s.
3. Plekhanov, G. V. Soch. / G. V. Plekhanov. – M., 1925. – T. 2.
4. Pokrovskiy, M. N. Izbrannyye proizvedeniya : v 4 kn. / M. N. Pokrovskiy ; pod obshch. red. akad. M. N. Tikhomirova [i dr.]; [AN SSSR. In-t istorii]. – M. : Mysl, 1966. – Kn. 1 : Russkaya istoriya s drevneyshikh vremyon : (T. 1 i 2) / [Pod red. i primech. L. V. Cherepnina]. – 1966. – 725 s.
5. Tam zha. Kn. 2.
6. Lenin, V. I. Poln. sobr. soch. T. 3.
7. Tam zha. T. 12.

8. Балабанов, М. С. Очерки по истории рабочего класса в России / М. С. Балабанов. – М., 1926. – Ч. 1 : Крепостная Россия, 1924. – 177, [2] с.
9. Столярова, Г. Н. Проблемы генезиса капитализма в России в советской историографии 20-х – первой половины 30-х гг. / Г. Н. Столярова // Генезис капитализма в России в отечественной историографии. – Ярославль, 1981.
10. Балабанов, С. М. Указ. твор.
11. Сыромятников, Б. И. Очерк истории русской текстильной промышленности в связи с историей народного хозяйства / Б. И. Сыромятников. – Иваново-Вознесенск, 1925.
12. Лященко, П. И. История русского народного хозяйства / П. И. Лященко. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1927. – 518, [2] с.
13. Там жа. С. 132–133.
14. Любомиров, П. Г. Очерки по истории русской промышленности в XVIII и начале XIX века : Организационная структура промышленных предприятий / П. Г. Любомиров. Прибой, 1930.
15. Спорные вопросы методологии истории. – Харьков, 1930.
16. Против механических тенденций в исторической науке : Дискуссия в ИКП. – М., 1930.
17. Томсинский, С. Г. Начальная стадия крепостной мануфактуры в России. Вводные замечания к материалам по истории крепостной мануфактуры / С. Г. Томсинский // Крепостная мануфактура в России. – Л., 1930. – Ч. 1.
18. Ён жа. Крепостной или вольнонаемный рабочий // Крепостная мануфактура в России. – Л., 1932. – Ч. 3.
19. Вяткин, М. П. К вопросу истории крепостной мануфактуры / М. П. Вяткин // Крепостная мануфактура в России. – Л., 1934. – Ч. 5.
20. Солнцев, С. И. К вопросу о социальном составе рабочих на мануфактурах первой половины XVIII века / С. И. Солнцев // Крепостная мануфактура в России. – Л., 1934. – Ч. 5.
21. Злотников, М. Ф. К вопросу о формировании вольнонаемного труда в крепостной России (первая половина XVIII века) / М. Ф. Злотников // История пролетариата СССР. – М., 1930. – № 1.
22. Слабченко, М. Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны / М. Е. Слабченко. – Одесса, 1922. Т. 2; Оглоблин, А. П. Очерки истории украинской фабрики : Мануфактура в гетманщине / А. П. Оглоблин. – Киев, 1925; Нечипоренко, П. Фабрики Разумовского в Посем'є / П. Нечипоренко // Зап. Історично-філологічного відділу. Київ, 1927. Т. II; Ён жа. Умови рабiтничої працi на Батурiнських i Глухiвських національнiх строенiях // Історико-географiчний збiрник. Київ, 1927. Т. 1; Пожитнов, К. А. Очерки по истории рабочего класса на Украине / К. А. Пожитнов. – Харьков, 1925.
23. Дубровський, В. Першая фабрыка на Украiнi: Слобiдська Глушкiвська мануфактура (1719–1929 рр.) / В. Дубровський. – Харьков, 1930.
24. Струмилин, С. Г. Царская мануфактура XVII века / С. Г. Струмилин // Крепостная мануфактура в России. – Л., 1932. – Ч. 3.
25. Доўнар-Запольскі, М. В. Сацыяльна-эканамiчная структура Лiтоўска-Беларускай дзяржавы ў XVI–XVIII сталяццях / М. В. Доўнар-Запольскі // Гiстарычна-археалёгiчны зборнiк. – Мiнск, 1927. – № 1.
26. Даўгяла, З. Магiлёўскае брацтва прасолаў / З. Даўгяла // Гiстарычна-археалёгiчны зборнiк. – Мiнск, 1927. – № 1; Дружыц, В. Магiстрат у беларускiх месцах з Магдэбургскiм правам у XV–XVII стст. / В. Дружыц // Зап. аддз. гуманiт. навук : Працы класа гiсторыi. Мiнск, 1929. – Т. 3. – Кн. 8.
27. Кафенгауз, Б. Б. История хозяйства Демидовых в XVIII–XIX вв. / Б. Б. Кафенгауз. – М., 1949.
28. Устюгов, Н. В. Ремесло и мелкое товарное производство в Русском государстве XVII в. / Н. В. Устюгов // Исторические записки. – М., 1950. – Т. 34.
29. Струмилин, С. Г. История черной металлургии в СССР / С. Г. Струмилин. – М., 1953. – Ён жа. Статистико-экономические очерки. – М., 1958.
30. Голубуцкiй, В. А. О цеховом ремесле и зарождении капиталистического производства в XVI – первой половине XVII века на Украине / В. А. Голубуцкiй // Научные записки Киевского финансового института. – 1957. – № 7.
8. Balabanov, M. S. Oчерki po istorii rabocheho klassa v Rossii / M. S. Balabanov. – M.m 1926. – Ch. 1 : Krepostnaya Rossiya, 1924. – 177, [2] s.
9. Stolyarova, G. N. Problemy genезisa kapitalizma v Rossii v sovetskoy istoriografii 20-kh – pervoy poloviny 30-kh gg. / G. N. Stolyarova // Genезis kapitalizma v Rossii v otechestvennoy istoriografii. – Yaroslavl, 1981.
10. Balabanov, S. M. Ukaz. tvor.
11. Syromyatnikov, B. I. Oчерk istorii russkoy tekstilnoy promyshlennosti v svyazi s istoriyey narodnogo khozyaystva / B. I. Syromyatnikov. – Ivanovo-Voznesensk, 1925.
12. Lyashchenko, P. I. Istoriya russkogo narodnogo khozyaystva / P. I. Lyashchenko. – M.; L.: Gos. izd-vo, 1927. – 518, [2] s.
13. Tam zha. S. 132-133.
14. Lyubomirov, P. G. Oчерki po istorii russkoy promyshlennosti v XVIII i nachale XIX veka : Organizatsionnaya struktura promyshlennykh predpriyatiy / P. G. Lyubomirov. Priboy, 1930.
15. Spornyye voprosy metodologii istorii. – Kharkov, 1930.
16. Protiv mekhanicheskikh tendentsiy v istoricheskoy nauke : Diskussiya v IKP. – M., 1930.
17. Tomsinskiy, S. G. Nachalnaya stadiya krepostnoy manyfakturny v Rossii. Vvodnyye zamechaniya k materialam po istorii krepostnoy manyfakturny / S. G. Tomsinskiy // Krepostnaya manyfakturna v Rossii. – L., 1930. – Ch. 1.
18. Yon zha. Krepostnoy ili volnonayomnyy rabochiy // Krepostnaya manyfakturna v Rossii. – L., 1932. – Ch. 3.
19. Vyatkin, M. P. K voprosu istorii krepostnoy manyfakturny / M. P. Vyatkin // Krepostnaya manyfakturna v Rossii. – L., 1934. – Ch. 5.
20. Solntsev, S. I. K voprosu o sotsialnom sostave rabochikh na manyfakturnakh pervoy poloviny XVIII veka / S. I. Solntsev // Krepostnaya manyfakturna v Rossii. – L., 1934. – Ch. 5.
21. Zlotnikov, M. F. K voprosu o formirovaniy volnonayomnogo truda v krepostnoy Rossii (pervaya polovina XVIII veka) / M. F. Zlotnikov // Istoriya proletariata SSSR. – M., 1930. – № 1.
22. Slabchenko, M. Ye. Organizatsiya khozyaystva Ukrainy ot Khmel'nishchiny do mirovoy voyny / M. Ye. Slabchenko. – Odessa, 1922. T. 2; Ogloblin, A. P. Oчерki istorii ukrainskoy fabriki : Manyfakturna v getmanshchine / A. P. Ogloblin, 1925; Nechiporenko, P. Fabriki Razumovskogo v Posomye / P. Nechiporenko // Zap. Istorichno-filologichnogo viddilu. Kyiv, 1927. T. II; Yon zha. Umovy rabotnichoy pratsi na Baturinskykh i Glukhyvskykh natsyonalnykh stroeniyakh // Istoriko-geografichnyy zbirnyk. Kyiv, 1927. T. 1; Pozhitnov, K. A. Oчерki po istorii rabocheho klassa na Ukraine / K. A. Pozhitnov. – Kharkov, 1925.
23. Dubrovskyy, V. Pershaya fabryka na Ukraini: Slobidska Glushkivska manyfakturna (1719–1929 rr.) / V. Dubrovskyy. – Kharkiv, 1930.
24. Strumilin, S. G. Tsarskaya manyfakturna XVII veka / S. G. Strumilin // Krepostnaya manyfakturna v Rossii. – L., 1932. – Ch. 3.
25. Dounar-Zapolski, M. V. Satsyyalna-ekanamichnaya struktura Litovska-Belaruskay dzyarzhavy u XVI-XVIII stalletsyyakh / M. V. Dounar-Zapolski // Gistarychna-arkheolyogichny zbornik. – Minsk, 1927. – № 1.
26. Daugyala, Z. Magilyouskaye bratstva prasolau / Z. Daugyala // Gistarychna-arkheolyogichny zbornik. – Minsk, 1927. – № 1; Druzhyts, V. Magistrat u belaruskikh mestakh z Magdeburgskim pravam u XV-XVII st. / V. Druzhyts // Zap. addz. humanit. navuk : Pratsy klasa gistoryi. Minsk, 1929. – T. 3. – Kn. 8.
27. Kafengauz, B. B. Istoriya khozyaystva Demidovykh v XVIII-XIX vv. / B. B. Kafengauz. – M., 1949.
28. Ustyugov, N. V. Remeslo i melkoye tovarnoye proizvodstvo v Russkom gosudarstve XVII v. / N. V. Ustyugov // Istoricheskiye zapiski. – M., 1950. – T. 34.
29. Strumilin, S. G. Istoriya chyornoy metallurgii v SSSR / S. G. Strumilin. – M., 1953. – Yon zha. Statistiko-ekonomicheskyye oчерki. – M., 1958.
30. Golobutskiy, V. A. O tsekhovom remesle i zarozhdenii kapitalisticheskogo proizvodstva v XVI o pervoy polovine XVII veka na Ukraine / V. A. Golobutskiy // Nauchnyye zapiski Kiyevskogo finansovogo instituta. – 1957. – № 7.

31. Яковцевский, В. Н. Купеческий капитал в феодально-крепостнической России / В. Н. Яковцевский. – М., 1953.
32. Дружинин, Н. М. Генезис капитализма в России / Н. М. Дружинин. – М. : Изд-во Акад. наук СССР, 1955. – 79 с.
33. Кафенгауз, Б. Б. Некоторые вопросы генезиса капитализма / Б. Б. Кафенгауз // Вопросы генезиса капитализма в России : сб. ст. – Л., 1960.
34. Яцунский, В. К. Формирование русской промышленной буржуазии в первой половине XIX в. / В. К. Яцунский // Генезис капитализма в промышленности и сельском хозяйстве : сб. ст. – М., 1965. Ён жа. Формирование крупной промышленности в Иванове в первой половине XIX в. // Генезис капитализма в промышленности и сельском хозяйстве : Сб. ст. – М., 1965.
35. Заозерская, Е. И. У истоков крупного производства в русской промышленности XVI–XVII вв.: К вопросу о генезисе капитализма в России / Е. И. Заозерская. – М., 1970.
36. Панкратова, А. Н. Формирование пролетариата в России (XVII–XVIII вв.) / А. Н. Панкратова. – М., 1963.
37. Яцунский, В. К. Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. / В. К. Яцунский // Избр. труды. – М., 1973.
38. Нестеренко, О. О. Развитие промышленности на Україні / О. О. Нестеренко. – Київ, 1959. – Ч. 1.
39. Деревянкін, Т. І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. : Текстильне виробництво / Т. І. Деревянкін. – Київ, 1960. – Т. 1.
40. Голобуцкий, В. О. Экономична історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцкий. – Київ, 1972.
41. Грицкевич, А. П. Слуцк : Исторический очерк / А. П. Грицкевич. – Минск, 1960; Ён жа. Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв. – Минск, 1975; Игнатенко, А. П. Ремесленное производство в городах Белоруссии в XVI–XVIII вв. / А. П. Игнатенко. – Минск, 1963; Мялешка, В. І. Да пытання аб зараджэнні капіталістычных адносін у гарадской дробнай прамысловасці Беларусі першай палавіны XVIII ст. (На матэрыялах горада Магілёва) / В. І. Мялешка // Весті АН БССР. Сер. грамад. навук. – 1959. – № 2; Романовский, Н. Т. Развитие мануфактурной промышленности в Белоруссии (вторая половина XVIII – первая половина XIX века) / Н. Т. Романовский. – Минск, 1966.
42. Адащик, Ф. И. Экономическое развитие белорусского города в XVII – первой половине XIX века (На материалах Витебска) / Ф. И. Адащик. – Минск, 1969.
43. Гісторыя Беларускай ССР : у 5 т. / Акад. навук БССР, Ін-т гісторыі; гал. рэд. : І. М. Ігнаценка (старш.) [і інш.]. – Минск : Навука і тэхніка, 1972–1975. – Т. 1 : Пяршабытнаабшчынны лад на тэрыторыі Беларусі. Эпоха феадалізму / [рэдкал. тома : К. І. Шабуня (гал. рэд.) і інш.], 1972. – 631, [1] с.
44. Чепко, В. В. Города Белоруссии в первой половине XIX в. : Экономическое развитие городов Белоруссии в конце XVIII – первой половине XIX века / В. В. Чепко. – Минск, 1987; Вишневский, А. Ф. Ремесленное производство городов Белоруссии в первой половине XIX в. / А. Ф. Вишневский // Материалы научной конференции аспирантов. Баку, 1973. – С. 87–93; Ён жа. Мануфактурное производство городов Белоруссии в 30–50-е гг. XIX в. // Вопросы истории. – 1975. – Вып. 2. – С. 3–14.
45. Болбас, М. Ф. Развитие промышленности в Белоруссии. (1795–1861 гг.) / Ин-т экономики АН БССР. – Минск : [Наука и техника], 1966. – 268 с.; Ён жа. Промышленность Белоруссии, 1860–1900. – Минск : Изд-во БГУ, 1978. – 312 с.
46. Пракапович, Л. Э. Становление и развитие фабрично-заводской промышленности в Беларуси в XIX в. / Л. Э. Пракапович. – Минск, 2010.
47. Башмакоў, А. А. Мануфактурная вытворчасць і яе роля ў сацыяльна-эканамічным развіцці Беларусі. 1861–1914 гг. : дыс. ... канд. гіст. навук : 07.00.02 / А. А. Башмакоў. – Мінск, 2009. – 214 л.
48. Люты, А. М. Сацыяльна-эканамічнае развіццё Беларусі ў другой палове XVIII – першай палове XIX стагоддзя : манаграфія / А. М. Люты. – Мінск : ВДПУ, 2004. – 320 с.
31. Yakovtsevskiy, V. N. Kupecheskiy kapital v feodalno-krépostnicheskoj Rossii / V. N. Yakovtsevskiy. – M., 1953.
32. Druzhinin, N. M. Genезis kapitalizma v Rossii / N. M. Druzhinin. – M. : lzd-vo Akad. nauk SSSR, 1955. – 79 s.
33. Kafengauz, B. B. Nekotoryye voprosy genезisa kapitalizma / B. B. Kafengauz // Voprosy genезisa kapitalizma v Rossii: sb. st. – L., 1960.
34. Yatsunskiy, V. K. Formirovaniye russkoj promyshlennoy burzhuazii v pervoy polovine XIX v. / V. K. Yatsunskiy // Genезis kapitalizma v promyshlennosti i selskom khozyaystve : sb. st. – M., 1965. Yon zha. Formirovaniye krupnoy promyshlennosti v Ivanove v pervoy polovine XIX v. // Genезis kapitalizma v promyshlennosti i selskom khozyaystve : sb. st. – M., 1965.
35. Zaozerskaya, Ye. I. U istokov krupnogo proizvodstva v russkoj promyshlennosti XVI–XVII vv.: K voprosu o genезise kapitalizma v Rossii / Ye. I. Zaozerskaya. – M., 1970.
36. Pankratova, A. N. Formirovaniye proletariata v Rossii (XVII–XVIII vv.) / A. N. Pankratova. – M., 1963.
37. Yatsunskiy, V. K. Sotsialno-ekonomicheskaya istoriya Rossii XVIII–XIX vv. / V. K. Yatsunskiy // Izbr. Trudy. – M., 1973.
38. Nesterenko, O. O. Razvytok promyslovosti na Ukrayini / O. O. Nesterenko. – Kyiv, 1959. Ch. 1.
39. Derevyankin, T. I. Manufaktura na Ukrayini v kintsy XVIII – pershiy polovinye XIX st. : Tekstilnoye vyrobnystvo / T. I. Derevyankin. – Kyiv, 1960. – T. 1.
40. Golobutskiy, V. O. Ekonomichna istoriya Ukrainyoskoy RSR. Dozhovtnevyy period / V. O. Golobutskiy. – Kyiv, 1972.
41. Gritskevich, A. P. Slutsk: Istoricheskiy ocherk / A. P. Gritskevich. – Minsk, 1960; Yon zha. Chastnovladelcheskiye goroda Belorussii v XVI–XVIII vv. – Minsk, 1975; Ignatenko, A. P. Remeslennoye proizvodstvo v gorodakh Belorussii v XVI–XVIII vv. / A. P. Ignatenko. – Minsk, 1963; Myaleshka, V. I. Da pytannya ab zaradzheni kapitalistychnykh adnosin u garadskoy drobnay pramy Slovasti Belarusi pershay palaviny XVIII st. (Na materyalakh gorada Magilyova) / V. I. Myaleshka // Vestsi AN BSSR. Ser. gramad. navuk. – 1959. – № 2; Romanovskiy, N. T. Razvitiye manufakturnoy promyshlennosti v Belorussii (vtoraya polovina XVIII – pervaya polovina XIX veka) / N. T. Romanovskiy. Minsk, 1966.
42. Adashchik, F. I. Ekonomicheskoye razvitiye belorusskogo goroda v XVII – pervoy polovine XIX veka (na materialakh Vitebska) / F. I. Adashchik. – Minsk, 1969.
43. Gistoryya Belaruskay SSR: u 5 t. / Akad. navuk BSSR, In-t gistoryi; gal. red. : I. M. Ignatsenka (starsh.) [i insh.]. – Minsk : Navuka i tekhnika, 1972–1975. – T. 1 : Pershabytnaobshchynny lad na terytoryi Belarusi. Epokha feadalizmu / [redkal. toma: K. I. Shabunya (gal. red.) i insh.], 1972. – 631, [1] s.
44. Chepko, V. V. Goroda Belorussii v pervoy polovine XIX v. : Ekonomicheskoye razvitiye gorodov Belorussii v kontse XVIII – pervoy polovine XIX veka / V. V. Chepko. – Minsk, 1987; Vishnevskiy, A. F. Remeslennoye proizvodstvo gorodov Belorussii v pervoy polovine XIX v. / A. F. Vishnevskiy // Materialy nauchnoy konferentsii aspirantov. Baku, 1973. – S. 87–93; Yon zha. Manufakturnoye proizvodstvo gorodov Belorussii v 30–50-ye gg. XIX v. // Voprosy istorii. – 1975. – Vyp. 2. – S. 3–14.
45. Bolbas, M. F. Razvitiye promyshlennosti v Belorussii (1795–1861 gg.) / In-t ekonomiki AN BSSR. – Minsk : [Nauka i tekhnika], 1966. – 268 s.; Yon zha. Promyshlennost Belorussii, 1860–1900. – Minsk : lzd-vo BGU, 1978. – 312 s.
46. Prapakovich, L. E. Stanovleniye i razvitiye fabrichno-zavodskoy promyshlennosti v Belarusi v XIX v. / L. E. Prapakovich. – Minsk, 2010.
47. Bashmakou, A. A. Manufakturnaya vytvorchasts i yaye rolya u satsyyalna-ekanamichnym razvittsi Belarusi. 1861–1914 gg. : dys. ... kand. gist. navuk : 07.00.02 / A. A. Bashmakou. – Minsk, 2009. – 214 s.
48. Lyuty, A. M. Satsyyalna-ekanamichnaye razvuttsyo Belarusi u drugoy palove XVIII – pershay palove XIX stagoddzya : managrafiya / A. M. Lyuty. – Minsk : BDPY, 2004. – 320 s.